

SERGIUSZ LEOŃCZYK

*Wydział Humanistyczny Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce*

CMENTARZE POLSKIE NA SYBERII XIX–XXI W.

Słowa kluczowe: Polska, Rosja, Imperium Rosyjskie, Syberia, diaspora polska, cmentarze katolickie, Kościół rzymskokatolicki

1. Wprowadzenie. Z dziejów diaspory polskiej na Syberii. 2. Kościół rzymskokatolicki na Syberii. 3. Cmentarze w martyrologii polskiej XIX w. na Syberii Wschodniej. 4. Miejskie cmentarze katolickie XIX–XX w. 5. Życie i śmierć polskich emigrantów ekonomicznych z przełomu XIX–XX w. 6. U progu wielkich zmian. Rewolucje rosyjskie 1917 r. i zmiana sytuacji diaspory polskiej na Syberii. 7. Represje wobec Polaków w czasach radzieckich. Niszczenie polskich cmentarzy 8. Cmentarze polskie na Syberii. Sytuacja obecna

1. WPROWADZENIE Z DZIEJÓW DIASPORY POLSKIEJ NA SYBERII

Początki zesłań Polaków na tereny Uralu i Syberii nastąpiły już w czasie wojen Stefana Batorego z państwem moskiewskim. Za cel zesłań jeńców za Ural można uznać potrzebę władz carskich zasiedlania nowo przyłączonych ziem Polakami, z umiejętnościami gospodarczymi i kulturowymi niezbędnymi do budowania twierdz i fortyfikacji oraz prowadzenia działań zbrojnych, tak potrzebnymi do skutecznej kolonizacji. W 1617 r. zesłano na Syberię 60 jeńców pochodzenia polsko-litewskiego, aby zajęli się uprawianiem roli. W 1619 r. przybyło 75 zesłańców, a w 1620 r. – 35. W 1621 r. wywieziono na Sybir 11 Polaków. Następnie na przestrzeni lat 1634–1635 kolejnych 70 jeńców¹.

Ciekawe jest, że Polacy aktywnie uczestniczyli w zakładaniu fortyfikacji obronnych, tzw. grodów – Tomska (1604 r.) i Krasnojarska (1628 r.).

Według badań krasnojarskiego historyka Gennadija Bykoni, założycielem grodu Krasny Jar (dzisiejszego Krasnojarska) był wychodźca z polskiej szlachty, bojarzyn Andrzej Dubieński. Jego przodkowie wyjechali z Wielkiego Księstwa

¹ A. Kuczyński, *Syberia. Czteryście lat polskiej diaspory*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, 15.

Litewskiego do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, by „w 1425 r. służyć w państwie wielkiego księcia Wasylego Wasylewicza”².

O ile w XVII w. Rosja, prowadząc liczne wojny z Polską, wysyłała pojmanych w ich wyniku jeńców na Syberię, aby po prostu odsunąć ich od wojennych ognisk zapalnych i uczynić z nich kolonizatorów, o tyle w XVIII w. zsyłka przybrała już charakter czysto polityczny. W XVIII w. liczba ludzi zsyłanych na Syberię znacznie wzrosła. Największa fala zesłańców napłynęła na Syberię po klęsce konfederacji barskiej w latach 1771–1772. Duża grupa Polaków trafiła na Syberię w latach 1794–1795; byli to uczestnicy powstania kościuszkowskiego. W 1796 r. Paweł I wydał ukaz o uwolnieniu Polaków z zesłania. Wrócić miało rzekomo 20 tys. osób³.

Polscy jeńcy wojenni trafiali na Sybir (około 900 osób) po klęsce wojny 1812 r. z Napoleonem⁴. Jednak dopiero XIX w. można uznać za początek masowych zsyłek Polaków na Syberię. W latach 20. XIX w. na zesłanie skazano filomatów i filaretów wileńskich, Polaków uczestniczących w kółkach rosyjskich (np. działających w orenburskich i permskich tajnych towarzystwach) oraz za współpracę z dekabrystami (znany jest imienny wykaz 27 osób skazanych w 1827 r.)⁵.

Na przełomie lat 30 i 40. XIX w., po powstaniu listopadowym, na tereny Syberii trafiła duża grupa zesłańców Polaków. Michał Janik w swoim opracowaniu dziejów Polaków na Syberii w 1928 r. pisał, że nie da się ustalić dokładnej liczby zesłańców z powodu braku danych, jednak określał ich na 60 tys.⁶. Byli to przede wszystkim jeńcy wojenni, wywożeni i wcielani do pułków w głębi Rosji, do batalionów syberyjskich, przyralskich i kaukaskich. Ilu z tej liczby przypadało na samą Syberię trudno dokładnie określić. Liczbę samych zesłanych żołnierzy Janik szacuje na około 30 tys., do czego należałoby dodać około 20 tys. ludności cywilnej skazanej lub przesiedlonej na Syberię w związku z prześladowaniami za udział w powstaniu listopadowym⁷.

Masowo Polacy-zesłańcy napłynęli na Syberię w wyniku represji po powstaniu styczniowym. W latach 1863–1867 zesłano do Rosji europejskiej, na Kaukaz i na Syberię około 25 200 Polaków oraz kilkuset ukraińskich i białoruskich chłopów. Los ten nie ominął Rosjan, którzy przyłączyli się do powstania z pobudek ideowych. Z zesłanymi poszło 1800 krewnych. Razem wynosiło to prawie 27 tys. osób. Do tego należy doliczyć 6 tys. wcielonych do rot aresztanckich na terenie Rosji europejskiej, co daje łącznie 33 tys. Z tego – 18 600 osób przybyło na Syberię (16 800 zesłanych i 1800 osób towarzyszących). Wśród 16 800 zesłanych na Syberię 23% odbywało katorgę, 12,8% było skazanych na osiedlenie bez katorgi, ale z pozba-

² Г. Быконя, *Город у Красного Яра*, w: *Сборник документов по истории Красноярска XVII–XVIII вв.*, Красноярск 1981, 22.

³ Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, 113–114.

⁴ M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928, 91; Z. Librowicz, *Polacy w Syberii*, Kraków 1884, 80.

⁵ M. Janik, dz.cyt., 109; С.В. Кодан, *Сибирская ссылка декабристов*, Иркутск 1983, 6.

⁶ M. Janik, dz.cyt., 114.

⁷ Tamże, 115.

wieniem wszelkich praw, 8% na „zamieszkanie”, 50,5% zaliczono do kategorii wieczystych osadników (skazanych na „umieszczenie” z zachowaniem części praw), 5,7% zesłano w trybie administracyjnym. Ponad połowę zesłańców stanowiły osoby pochodzenia szlacheckiego, pozostali to przedstawiciele stanów mieszczańskiego i chłopskiego⁸.

Pod koniec lat 70. XIX w. Syberię zamieszkiwało od 38 do 40 tys. Polaków⁹.

Po zesłańczej fali po powstaniu styczniowym, trwającej ok. 15 lat, nie odnotowuje się już masowych zesłań z Królestwa Polskiego przez 15 lat. Dopiero pod koniec lat 70. i w latach 80. XIX w. zaczęto wysyłać „nieprawomyślnych”. W 1885 r. na zesłanie syberyjskie skazano 47 członków partii „Proletariat”¹⁰.

Od początku XX w. liczba zesłań nieznacznie, ale systematycznie rosła, a od 1907 r. nastąpił gwałtowny jej skok – karano wcześniej aresztowanych uczestników rewolucji. Szacuje się, że w latach 1906–1909 wśród osób zesłanych w trybie administracyjnym za działalność polityczną lub udział w zamieszkach – aż 34,9% wszystkich zesłańców stanowili Polacy (np. Rosjanie w tej liczbie to 36,6%). Przyjęto, że do 1905 r. i między 1908 a 1915 r. prawie wszyscy ukarani przez sądy najczęściej byli kryminalistami¹¹.

Nierzadko zesłańcy po kilku latach po powrocie do kraju wracali na Syberię, gdzie na początku XX w., stworzyli diasporę polską. Składała się ona nie tylko z byłych zesłańców, często po odbyciu kary pozostających na Syberii, bo mieli tu swoje rodziny, działalność gospodarczą czy naukową, krąg znajomych i przyjaciół. Nową diasporę tworzyli dobrowolni przybysze z Królestwa, Litwy i kresów. Na Syberii osiedlała się część wysłużonych żołnierzy, lekarzy wojskowych, urzędników i „stypendystów”, czyli absolwentów szkół wyższych i zawodowych, którzy musieli odsłużyć skarbowe zapomogi na naukę. Oprócz tego istniała też emigracja zarobkowa, rekrutująca się w większości z inżynierów i mechaników, wyjeżdżających na budowę kolei transsyberyjskiej.

Od drugiej połowy XIX w. emigracja zarobkowa z ziem polskich do różnych krajów zaczęła przybierać znaczne rozmiary. Intensyfikacja tego zjawiska nastąpiła przede wszystkim wśród mieszkańców ziem Królestwa Polskiego. Początki emigracji zarobkowej z terenów polskich zaboru rosyjskiego, skierowanej przede wszystkim do Stanów Zjednoczonych, nastąpiły w latach 70. XIX w. Oblicza się, że z ogólnej liczby około 1,3–1,4 mln emigrantów, którzy opuścili obszar zaboru rosyjskiego do 1914 r., spośród ludności wiejskiej, która przeważała, około 75% udało się do Ameryki Północnej, ponad 10% do Ameryki Południowej, reszta do różnych krajów europejskich. Ogólna liczba wychodźców

⁸ E. Kaczyńska, *Polacy w społecznościach syberyjskich (1815–1914). Zagadnienia demograficzno-socjologiczne*, w: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław 1998, 254.

⁹ Л. Заштовт, *Депортации и переселения польского населения из западных губерний вглубь Российской империи после январского восстания 1863–1864 гг.*, w: *Польская ссылка в России XIX–XX веков: региональные центры: Материалы междунар. рос.-пол. науч. конф. Редкол.:* Р.М. Валеев, И.И. Шарифжанов, Казань 1998, 165–170.

¹⁰ E. Kaczyńska, dz.cyt., 66.

¹¹ Tamże.

z Królestwa Polskiego w głąb Rosji, według stanu z około 1910 r., wynosiła od 400 do 600 tys. osób¹².

Większość Polaków, którzy osiedlili się na Syberii, to byli chłopi. Według pierwszego powszechnego spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r. chłopi stanowili 61,9% polskiej diaspory na Syberii¹³.

Statystyka nie oddaje procesów asymilacyjnych Polaków i miejscowej ludności, wiadomo jednak że niemało powstańców styczniowych zakładało rodziny z miejscowymi kobietami. Już wtedy istniał podział na Polaków „nowo przybyłych” i rdzennych sybiraków pochodzenia polskiego¹⁴.

2. KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI NA SYBERII

Dla Polaków żyjących w obcym wyznaniowo państwie kościół katolicki był nie tylko miejscem, gdzie sprawowano liturgię, ale stanowił ostoję polskości i kultury polskiej.

Kościół rzymskokatolicki, jak i greckokatolicki w Cesarstwie Rosyjskim w XIX w., zwłaszcza po powstaniach 1831 i 1863 r., poniósł dotkliwe straty. Zlikwidowano przeszło 2500 kościołów, skasowano wiele diecezji i kilkaset klasztorów. Duchowni rzymskokatoliccy za nieprzestrzeganie rozporządzeń rządowych byli pozbawiani wielu praw, inwigilowani, zastraszani, karani aresztem, więzieniem lub izolacją w klasztorach pod nadzorem policyjnym, byli również karani zsyłką na Syberię.

Fenomenem na skalę światową stała się zabajkalska wieś Tunka, w której rząd umieścił 156 księży – zesłańców powstania styczniowego¹⁵.

Policja i żandarmeria śledziły treść kazań, które musiały przejść wcześniej cenzurę. Niekiedy w czasie kazań pozwalano tylko czytać z książek religijnych zatwierdzonych przez urząd cenzury. Zwykły remont kościoła lub postawienie krzyża bez pozwolenia carskiej administracji były surowo karane jako wielkie nadużycie. Od XIX w. władze carskie dążyły do rusyfikacji języka w kościołach, proboszczów sprzeciwiających się temu dotkliwie karano, a biskupów deportowano na północ Rosji i na Syberię. Kościół znosił ciężkie prześladowania i ciągle był narażony na próby rozbicia od wewnątrz. Rząd carski na katedry biskupie promował często osoby w wieku podeszłym lub fizycznie chore. W celu podporządkowania sobie duchowieństwa, w zależności od ich lojalności, wypłacano im różnej wysoko-

¹² A. Pilch, *Wstęp*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984, 9.

¹³ *Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей Переписи Населения, произведенной 28.I. 1897 г.*, t. 2, С-Петербург 1904.

¹⁴ Б.С. Шостакович, *Феномен польско-сибирской истории (XVII в.–1917 г.). Основные аспекты современных научных трактовок, результатов и задач дальнейшей разработки темы*, Москва 2015, 484–490. Zob. nowa pozycja S. Mulina. *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłańców powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, Warszawa 2017.

¹⁵ E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław 2011.

ści pensje lub je odbierano. Departament Spraw Duchownych Obcych Wyznań¹⁶, którego pierwszy oddział zarządzał sprawami katolickimi, miał doskonałą służbę informacyjną i wywiadowczą, każdemu księdzu prowadzono odrębną teczkę, dlatego np. w latach 1901–1911 rząd carski mógł pozbawić godności kapłańskiej przeszło 100 księży za ich nieposłuszeństwo i nielojalność¹⁷.

Na początku XX w. do Kościoła katolickiego w Cesarstwie Rosyjskim należało ponad 10 mln osób. 17 (28) kwietnia 1905 r. cesarz Mikołaj II ogłosił Manifest o wolności wiary w Cesarstwie Rosyjskim. Manifest ten przyniósł długo oczekiwane równouprawnienie wyznań. Już nie miało być prześladowań prawnych z powodu przejścia z prawosławia na inne wyznania. Duchownych innych wyznań Manifest ten zrównał w prawach z duchowieństwem oficjalnej Cerkwi prawosławnej, a zarazem zwolniono ich ze służby wojskowej. Otrzymali również możliwość prowadzenia rejestrów narodzin, ślubów i zgonów. Manifest ten spowodował gwałtowny wzrost budownictwa sakralnego, w tym katolickiego. Rząd wspierał budowę nowych kościołów, zwłaszcza na Syberii¹⁸.

Pierwsze wspólnoty katolickie na Syberii powstały jeszcze pod koniec XVIII w., wtedy należeli do nich konfederaci barscy i ich potomkowie. Najstarsze katolickie parafie – to parafie w Tomsku i Irkucku. W 1806 r. na Syberię przyjechali dominikanie, trzy lata później na zaproszenie generał-gubernatora Iwana Pestela – jezuiti. W Irkucku jezuiti byli od 1811 do 1820 r., to jest do czasu wygnania zakonu z Cesarstwa Rosyjskiego przez cesarza Aleksandra I. Miejsce jezuitów zajęli bernardyni i członkowie Stowarzyszenia św. Wincentego de Paulo. Właśnie bernardyni uzyskali pozwolenie na budowę w Irkucku w 1825 r. drewnianego kościoła pw. Zaśnięcia NMP. Liczba parafian wynosiła wtedy 1400 osób. Podczas pożaru w 1879 r. kościół spłonął. Ojciec Krzysztof Szwiernicki (Szwermicki) od razu przystąpił do zbiórki środków na budowę kościoła. Autorem projektu był irkucki architekt Jan Tamulewicz. W lecie 1881 r. na miejscu pogorzelniska zaczęto budowę nowego kościoła z cegły, w stylu neogotyckim. Pod koniec 1884 r. budowa była zakończona i w grudniu w święto Niepokalanego Poczęcia NMP w kościele odbyła się pierwsza msza. W 1914 r. dekanat „Irkuck–Syberia” liczył 6 parafii, 4 filie, 2 kaplice. Liczba parafian osiągnęła 29 925 osób¹⁹.

¹⁶ Departament Spraw Duchownych Obcych Wyznań został założony przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w 1817 i funkcjonował do 1917 r. Zajmował się wszystkimi nieprawosławnymi wyznaniem Cesarstwa Rosyjskiego, w swojej strukturze posiadał 7 oddziałów, oddział nr 1 zajmował się sprawami katolików. Urzędnicy oddziału kontrolowali kwestie związane z kontaktami z Kurią Rzymską, otwierali nowe parafie katolickie, nominowali do kapituły rzymskokatolickiej prałatów i kanoników, przygotowywali nominacje do kolegium rzymskokatolickiego, które istniało przy cesarzu. Poza stolicą departament nie miał oddziałów i swoje sprawy rozwiązywał przez jednostki MSW. Wszyscy urzędnicy musieli być wyznania prawosławnego, ponieważ zadaniem departamentu było „zabezpieczenie filarów prawosławia jako państwowej religii cesarstwa”, И. Белоголов, *Акты и док-ты, относящиеся к устройству и управлению Римской католич. Церковью в России*, Петроград 1915.

¹⁷ R. Dzwonkowski SAC, *Kościół katolicki w ZSSR. 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997, 37–38.

¹⁸ A. Majdowski, *Kościół katolicki w Cesarstwie rosyjskim. Syberia. Daleki Wschód. Azja Środkowa*, Warszawa 2001, 103–109, 157–158.

¹⁹ Б.С. Шостакович, *dz.cyt.*, 611–626. С. Шинкевич, *Католические костелы в Сибири*, Енисей nr 4, 1999, 7–15.

3. CMENTARZE W MARTYROLOGII POLSKIEJ XIX W. NA SYBERII WSCHODNIEJ

Szczególne miejsce na mapie polskiej obecności na Syberii zajmuje cmentarz katolicki we wsi Tunka. Byli tam pochowani księża katolicy. Założony był obok wiejskiego cmentarza prawosławnego. Został ogrodzony i poświęcony 30 czerwca 1872 r. Jednak już na początku XX w. nikogo tam nie chowano. Odwiedzający gubernię irkucką w maju 1909 r. ks. Żyskar tak to opisywał:

Dzisiaj bardzo smutnie on wygląda. Runęło drewniane ogrodzenie. Mogiły zasypane piaskiem, tylko szerniałe wierzchy krzyżów wyglądają spod piasku i jakby znoszą skargę na obojętność ludzką i zapomnienie ziomków²⁰.

Drugim takim miejscem martyrologii polskiej XIX w. był cmentarz przy Zakładzie Nerczyńskim. Miejsce to jest związane z odbywaniem katorgi przez polskich zesłańców od 1832 do 1917 r. Wspólnota katolicka działała tam od 1839 r.

W latach 40. XIX w. przy Zakładzie działała już kaplica, gdzie posługę sprawowali księża zesłańcy. Wzmianki o katolickim cmentarzu można znaleźć w archiwach syberyjskich. 26 marca 1850 r. po długiej chorobie w wieku 47 lat umarł ks. Filipowicz, który był pochowany na tym cmentarzu²¹.

24 czerwca 1866 r. niedaleko chińskiej granicy, nad jeziorem Bajkał, wybuchło powstanie, zorganizowane przez polskich zesłańców styczniowych skazanych na katorgę przy budowie drogi. W powstaniu tym wzięło udział około 700 polskich zesłańców. Podczas ostatniej bitwy pod Miszyczą zginęło około 40 zesłańców, kilkunastu uważa się za „zaginionych”, pośród których byli zabici w pościgu lub przepadli w górach i tajdze. Czterej dowódcy powstania – Narcyz Celiński, Władysław Kotkowski, Jakub Rejner i Gustaw Szaramowicz zostali publicznie straceni w Irkucku 15/27 listopada 1866 r.²² W latach 90. XX w. z inicjatywy prof. Bolesława Szostakowicza polonijne Stowarzyszenie „Ogniwo” niejednokrotnie zwracało się do władz z prośbą o postawienie małego pomnika na miejscu stracenia, jednak oficjalnej zgody od władz nie otrzymano²³. Natomiast miejsce, gdzie zginęło około 40 polskich powstańców zachowało się i godnie zostało oznaczone. Pierwszy drewniany krzyż na kopcu kamieni postawił nad Miszyczą w latach 70. XIX w. zesłaniec Kazimierz Markowski. Krzyż z czasem uległ zniszczeniu. Ale dzięki komsomolcom ze Sludzianki, którzy w 1966 r. przewędrowali szlakiem powstania, został odnowiony. Obecny pomnik wzniesiono w 2001 r., w 135. rocznicę

²⁰ X. Ahasfer [Żyskar Fryderyk Józefat], *Tunka, Opowiadanie o wsi Tunka, gdzie było na wygnaniu przeszło 150 księży, oparte na wspomnieniach naocznych świadków i odnośnych dokumentach*, Poznań 1914, 146.

²¹ Е. Семенов, *Католическая церковь Забайкалья (1839–1930 гг.). Очерк истории*, Улан-Удэ 2009, 64–73.

²² *Wystąpienie polskich katorżników na trakcie okolobajkalskim*, opr. A. Brus i W. Śliwowska, Warszawa 2007, 227.

²³ Б.С. Шостакович, А.В. Дулов, *О месте казни польских повстанцев 1866 г. в Иркутске*, в: *Сибирско-польская история и современность: актуальные вопросы: сб. материалов Междунар. науч. конф. Иркутск, 11–15 сент. 2000 г.*, Иркутск 2001, 87–90.

wydarzeń nadbajkalskich, staraniem wspólnoty polonijnej „Nadzieja” przy wsparciu finansowym Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie²⁴.

Księża rzymskokatolicki po odbyciu zesłania po powstaniu styczniowym, a często dopiero po ostatniej amnestii carskiej z 1883 r. zostawali z własnej woli, żeby pełnić posługę zarówno wśród zesłańców, jak i przybywających od lat 80. XIX w. emigrantów.

Ksiądz zesłaniec Mateusz Wejt w swoich wspomnieniach przytacza przykład ks. Karola Rukujży, który z Wileńszczyzny w 1866 r. za „nakłanianie do powstania”, był zesłany początkowo do Tomska, a później do wsi Spasskoje²⁵. Po amnestii nie wrócił do rodzinnych stron. Ksiądz z własnych środków najpierw zbudował dom, w jednej połowie domu sam zamieszkał, a w drugiej urządził tymczasową kaplicę. W 1876 r. na miejscu nędznego domku stanął przyzwoity dom. Wiernych na początku lat 80. XIX w. znacznie przybyło i ks. Rukujża zaprosił do pomocy ks. Józefa Bartoszewicza. Ksiądz Mateusz Wejt tak opisuje ich posługę: „Razem zamieszkali i wedle sił pracowali nad zbawieniem dusz. Jeden ciągle był w drodze, odszukując ziomków-katolików po niezmiernych stepach Syberii. Drugi zaś spełniał posługi religijne. Ksiądz Józef Bartoszewicz zmarł 18 listopada 1885 r., przeżywszy lat pięćdziesiąt. Po pogrzebie przy poufnej rozmowie proboszcz tomski ks. Gromadzki zapytał ks. Karola Rukujżę: „Bracie, na cóż ci się przyda ten wspaniały domek i cała twa piękna gospodarka?”. Po chwili głębokiego zastanowienia rzekł: „Wszystko to, co widzisz, po mojej śmierci stanie się własnością Kościoła Tomskiego”. Ksiądz Gromadzki uściśnił serdecznie dłoń ks. Rukujży. Po wielu ciężkich przygodach życia ks. Karol zmarł 2 marca 1886 r., w wieku sześćdziesięciu ośmiu lat. Zwłoki jego spoczywają na miejscowym cmentarzu”²⁶.

Również inny badacz dziejów kościoła na Syberii ks. dr Antoni Około-Kułak opisał posługę kapłańską w ciężkich warunkach syberyjskich.

Zazwyczaj raz do roku, najczęściej w zimie, ksiądz odbywa objazd parafji. Wtedy jedzie od osady do osady, chrzci urodzonych od ostatniego swego pobytu, święci mogli tych, co się uroczystości przybycia pasterza nie doczekali, błogosławi śluby i t.p. Zawczasu zawiadomieni, że na pewien punkt ma przybyć kapłan, zjeżdżają z okolic – jak u nas na odpust, z tą tylko różnicą, że te „okolice syberyjskie” mają w promieniu nieraz setki kilometrów. W jednym z lepszych domów ustawia się ołtarz, wszyscy się spowiadają, ksiądz mówi kilka kazań, odprawia Mszę św. I jedzie dalej, by tu znowu wrócić za rok lub dwa lata²⁷.

²⁴ Е. Семенов, *Музеификация недвижимых объектов историко-культурного наследия поляков в Бурятии: Опыт МОО «Национально-культурная Автономия поляков в Улан-Удэ «Надзья»*, w: *Поляки в Бурятии*, red. Е.В. Семенов, Улан-дэ 2012, 24–27.

²⁵ W. Chaniewicz, *Dzieje katolickiej wspólnoty w Tomsku – od XVII do początku XX w.*, w: *Kościół Katolicki na Syberii. Historia – Współczesność – Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002, 257.

²⁶ *Polacy z Wilna i ze Żmudzi na zesłaniu. Pamiętniki Józefa Bogusławskiego i księdza Mateusza Wejta*, oprac. M. Nowak, Kielce 2016, 192–193.

²⁷ Ks. dr Ant. Około-Kułak, *Szkice misyjno-wschodnie*, Warszawa 1929, 37.

4. MIEJSKIE CMENTARZE KATOLICKIE XIX–XX W.

W miastach i wsiach, gdzie za zgodą władz carskich budowano kościoły, zakładano również katolickie cmentarze lub tzw. odrębne „katolickie części” na cmentarzach prawosławnych, jak np. w Irkucku, Tomsku, Permie, Jekaterynburgu, Talicach, Ufie, Bijsku, Krasnojarsku, Omsku, Kainisku, Kurganie, Mariińsku, Nowonikołajewsku, Tarze, Tiumeniu, Barnaule, Wierchnieudińsku, Minusińsku i Tobolsku.

Zgodnie z tradycją, zarówno europejską, jak i rosyjską, zmarłych chowano na cmentarzach przy cerkwiach i kościołach. Jednak z powodu ciężkiej sytuacji epidemiologicznej w miastach rosyjskich na początku XX w. był wprowadzony zakaz pochówku w centrum miast i ewentualne pochówki były dozwolone tylko wyjątkowo²⁸.

W Barnaule przy kościele był niewielki cmentarz, w Omsku i Tomsku na cmentarzach znajdowały się kaplice cmentarne, najczęściej ich patronem był św. Antoni Padewski. Katolicy w Omsku w 1895 r. otrzymali przydział na cmentarzu Kozaczym, zbudowali na tej katolickiej części kaplicę, którą w 1910 r. rozebrano na budowę wieży kościoła parafialnego²⁹.

Największe cmentarze katolickie znajdowały się na Syberii w dwóch miastach – Tomsku i Irkucku.

Irkuckie cmentarze, gdzie spoczęli polscy zesłańcy, zostały szczegółowo opisane przez Agatona Gillera w jego książce *Groby polskie w Irkucku* wydanej w 1864 r. w Krakowie. Giller wyróżnia dwa cmentarze. Pierwszy mały cmentarz katolicki znajdował się za miastem na wzgórzu i był ogrodzony staraniem proboszcza irkuckiego ks. Krzysztofa Szvernickiego. Później byli tam chowani dobrowolnie przybyli Polacy. W porównaniu z okazałymi granitowymi i marmurowymi nagrobkami na cmentarzach irkuckich, wzniesionych przez „dobrowolnych wychodźców, którzy aż tutaj szukali kariery urzędniczej i majątku”, ubogo wyglądały groby zesłańcze³⁰.

Natomiast ci Polacy, którzy zmarli w więzieniu, pochowani zostali na cmentarzu więziennym za rzeczką Uszakówką, która wpada pod Irkuckiem do Angary. Opracowanie Agatona Gillera to swoistego rodzaju przewodnik po tych cmentarzach. Opisuje on zarówno groby jak i pochowanych w nich ludzi, Polaków zasłużonych dla swojej Ojczyzny:

D.O.M.
Tu spoczywa w Bogu X. Ludwik
Trynkowski, prałat, kanonik
Katedry Wileńskiej i kaznodzieja.
Ś. Teologii i Kanonów
Doktor.
Zakończył dozę swych cierpień
d. 24 marca 1849 r.

²⁸ В.А. Ханевич, *Из истории католических кладбищ Томска*, Сибирская католическая газета nr 11, 2000, 15–17.

²⁹ Т.Г. Недзельюк, *Римско-католическая церковь в полиэтническом пространстве Западной Сибири 1881–1918 гг.*, Новосибирск 2009, 85–86.

³⁰ A. Giller, *Groby polskie w Irkucku*, Kraków 1864, 14.

Kamień otoczony jest zielskiem i prostej roboty sztachetami, a przy nich wznosi się najwyższy krzyż na cmentarzu irkuckim. Na kamieniu świeżo ktoś położył, zapewne czcząc zasługi zmarłego ręką, wieniec z nieśmiertelników splecionych z kwitnącymi borówkami³¹.

Giller opisuje ciekawą postać Krzysztofa Cymermana, który urodził się w Prusach polskich w Świętej Lipce. W 1812 r., będąc jeszcze młodym człowiekiem, walczył w wojsku polskim. W 1831 r. brał udział w powstaniu listopadowym, wzięty do niewoli został wysłany do guberni irkuckiej:

Leżąc już na śmiertelnej pościeli w lazarecie irkuckim, prosił kolegę, który go odwiedzał, żeby nie chowali go moskiewscy popi, jak się to często zdarzało ze zmarłymi żołnierzami Polakami w wojskowych szpitalach. „Mój drogi bracie, postaraj się, żeby mnie chował ksiądz katolicki, nie dopuszczaj do mojej trumny popa”, mówił głosem konającego. Umarł 26-go stycznia 1853 r. mając pięćdziesiąt kilka lat³².

W Tomsku na Woskriesieńskim wzgórzu kościół rzymskokatolicki został wzniesiony w 1833 r. Był to pierwszy kościół na Syberii. Od razu po otwarciu kościoła została przydzielona działka na cmentarz katolicki. Od 1841 do 1920 r. na cmentarzu tym zostało pochowanych ponad 4800 osób. W większości są to Polacy, oprócz Polaków byli Niemcy, Litwini, Łotysze, Czesi i Słowacy. Na terenie cmentarza w 1866 r. została wzniesiona kaplica, która działała do 1911 r. W kaplicy tej odprawiały się regularnie nabożeństwa podczas remontu i rozszerzenia kościoła na początku 1890 r. W 1911 r. została rozebrana, a na tym miejscu była wzniesiona nowa w stylu gotyckim pw. św. Antoniego Padewskiego. Zbudowana w stylu gotyckim, z czerwonej cegły była wysoką kaplicą, chociaż rozmiar miała zaledwie 2,5 na 2,5 m. Wąskie otwory okien były rozmieszczone na wschodniej i zachodniej ścianach kapliczki, dwuskrzydłowe drzwi żelazne z szklanymi witrażami wychodziły na południe. Kaplica została poświęcona 13 czerwca 1911 r. przez ks. Józefa Demiksa. W kaplicy odbywały się egzekwie. Wewnątrz znajdowało się wąskie marmurowe podium, na którym ustawiano trumnę z zmarłym podczas mszy pogrzebowej. Cmentarz był ogrodzony. Od strony irkuckiego traktu ogrodzenie było ceglane. Główna aleja cmentarza od kaplicy i plac około kaplicy były obsadzone młodymi cedrami. Cmentarz graniczył z miejskim więzieniem. Od strony więzienia cmentarz był oddzielony głębokim na 1,5 m rowem. Cmentarz katolicki graniczył z cmentarzem żydowskim i cmentarzem staroobrzędowców³³.

Podczas I wojny światowej w Tomsku znalazły się rzesze jeńców i uchodźców wojennych. Wielu z nich zostało pochowanych na tym cmentarzu. Na cześć zmarłych żołnierzy na centralnej alei katolickiej nekropolii został wzniesiony pomnik z piaskowca wysoki na 4 m. Na nim zostały przedstawione symbole czterech religii – żydowskie gwiazdy Dawida, muzułmańskie półksiężycy, unickie sześcioramiennie krzyże oraz krzyże katolickie. Na dole pomnika po rosyjsku widniał napis: „Zmarłym Rodakom”³⁴.

³¹ Tamże, 18–19.

³² Tamże, 55.

³³ *Католический некрополь города Томска (1841–1919 гг.)*, Томск 2001, 21–28.

³⁴ Tamże, 28.

Tam, gdzie nie było kościoła rzymskokatolickiego, Polaków chowano na rosyjskich cmentarzach prawosławnych. Agaton Giller pisał:

W Troickosawsku i Kiachcie katolicy nie mają osobnego cmentarza i grzebani są na cmentarzu moskiewskim. Niemal jest tu grobów polskich. Niektóre nas mocno zajmują, bo pokrywają zwłoki żołnierzy polskich, wygnanych do Syberii za to, że uczciwie i mężnie bronili ojczyzny i wolności³⁵.

Adam Szymański (1852–1916), polski pisarz, publicysta i prawnik, który osobiście doświadczył pobytu na Syberii, opisuje pogrzeb Kurpia – Piotra Bałdygi:

Włożono [...] skamieniałe zwłoki do trumny, postawiono na małe, jednokonne sanki jakuckie, i gdy krawcowa W., pełniąc w danym razie, jako praktyk religijnych świadoma, obowiązki księdza, zaintonowała donośnie: „Witaj Królowo nieba w smutku i radości”, podtrzymując ją urwanymi głosami, ruszyliśmy ku cmentarzowi. Szliśmy prędko, mróz krzepł i zachęcał do pośpiechu. Jesteśmy nareszcie na cmentarzu, rzucamy po grudce zmarłej ziemi na trumnę, kilkanaście wprawnych uderzeń rydlem... i po chwili tylko mała, świeżo usypana kupka ziemi świadczy o niedawnym jeszcze istnieniu Bałdygi na świecie. Świadczyć jednak będzie niedługo, kilka miesięcy zaledwie; nadejdzie wiosna, ogrzana słońcem kupka mogilna roztaje; zrówna się z ziemią, porośnie trawą i zielskiem; po roku, dwóch wymrą lub rozjadą się po świecie szerokim świadkowie pogrzebu i choćby cię matka rodzona szukała, nie znajdzie już nigdzie na ziemi! Aleć i szukać tu nikt zmarłego nie będzie i pies nawet o cię nie zapyta³⁶.

Obrzędy pogrzebowe były dodatkowym czynnikiem jednoczącym Polaków, stawały się także swoistą manifestacją narodowej religii i tradycji, inspirowały do refleksji nad zesłańczą przeszłością. Pozostawione wśród obcych ludów groby mogły przetrwać już tylko w pamięci rodaków lub co najwyżej w poetyckim hołdzie, za jaki można uznać jedną z oktaw poematu Gustawa Ehrenberga *Stella Maris*:

Gdzie się już nieraz na próżno odbiła
O te kamienie macierzysta mowa,
Gdzie się znajduje Albiny mogiła,
Gdzie w mroźnym grobie niejedna się głowa
Ku zachodowi zwrócona złożyła –
Nietknięte rysy łód długo przechowa,
I długo czoło niby zamyślane
Zwracać się będzie w swą rodzinną stronę³⁷.

O symbolicznym chowaniu zmarłych z głową zwróconą ku zachodowi można znaleźć wzmianki w niektórych wspomnieniach, jak np. u Agatona Gillera, który doliczył się wielu wygnańców spoczywających w syberyjskiej mogile twarzą, „w stronę tej ojczyzny, dla której pracowali, dla której polegli w obcej ziemi, tęskniąc za nią do grobowej deski”³⁸.

Kronikarz zesłańczej historii przy różnych okazjach apelował do żyjących o pamięć o polskich cmentarzach czy tysiącach pojedynczych grobów rozsianych na ogromnej przestrzeni i często zaniedbanych.

³⁵ J. Kolbuszowski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, 282.

³⁶ Tamże, 282–283.

³⁷ G. Ehrenberg, *Stella Maris*, w: *Wiersze*, zebrał i oprac. A. Zejman, Kraków 1969, 80.

³⁸ A. Giller, *Opisanie Zabajkalskiej Krainy w Syberii*, t. 1, Lipsk 1867, 284.

Najbardziej pesymistyczną wizję losu zesłańców stworzył Juliusz Słowacki w *Anhellim*. Śmierć na wygnaniu staje się udziałem wszystkich skazanych – nawet tytułowy bohater nie wróci do ojczyzny. Skuci łańcuchami za życia i w trumnach tacy pozostają. Zmarli odchodzą w niepamięć, a ich szczątki są szargane i wykorzystywane przez zwierzęta.

Tak mówił i podniósł jedną z czaszek tych, które leżały odkryte, a w niej było rodzeństwo małych ptasząt. [...] „Widzicie tę białą ziemię, jam tu mieszkał” – opowiada widmo biskupa – „widzicie koście te, ja żyłem z nimi. A to jest moja kość, ta kość spróchniała...”, Więc pobiegł za nim Anhelli wołając: Powiedz mi nazwiska tych ludzi, którzy tu spoczywają przy tobie... Skoro to wyrzekł, usłyszał spod ziemi jakoby głosem tym, co był w ogniu, wychodzący długi szereg imion już zapomnianych³⁹.

W syberyjskich miastach istniały pewne ograniczenia dotyczące poszczególnych obrzędów katolickich. Na przykład podczas świąt trzeba było uzyskać od władz, a faktycznie od Cerkwi prawosławnej, zgodę na zorganizowanie procesji w tym po-grzebowej, podobnie użycie muzyki i śpiewów podczas procesji wymagało odrębnego pozwolenia. Absolutnie był zabroniony udział w procesjach osób w strojach narodowych oraz noszenie nie mających nic wspólnego z symboliką religijną flag i emblematów. Policja uważnie śledziła, żeby podczas świąt, (jeżeli to było potrzebne) domy były dekorowane flagami rosyjskimi. Każde takie wykroczenie karane było bardzo wysokim mandatem 500 rubli, albo nawet więzieniem do trzech miesięcy. Jak zauważa badacz dziejów Kościoła rzymskokatolickiego na Syberii, Tatiana Niedzieluk, zakazy te dotyczyły przede wszystkim polskich kolonii rzymskokatolickich na Syberii, natomiast nie stosowano ich wobec kolonii niemieckich⁴⁰.

5. ŻYCIE I ŚMIERĆ POLSKICH EMIGRANTÓW EKONOMICZNYCH Z PRZEŁOMU XIX–XX W.

Krasnojarsk – stolica guberni jenijskiej, był miastem, gdzie znajdowała się liczna kolonia zesłańcza. Po powstaniu styczniowym na terenie guberni jenijskiej znalazło się ponad 4419 zesłanych Polaków⁴¹. Natomiast na przełomie XIX i XX w. miasto i gubernia stały się miejscem, dokąd dobrowolnie przybywali Polacy z Królestwa Polskiego i Kraju Zachodniego. Byli to mechanicy, kolejarze i inżynierzy, którzy szukali pracy przy budowie kolei transsyberyjskiej. Z drugiej strony – włościanie, którzy wyjeżdżali z Królestwa i Kraju Zachodniego w „poszukiwaniu ziemi” i znajdowali ją wzdłuż budującej się kolei transsyberyjskiej.

Pierwszy drewniany kościół pw. Opatrzności Bożej w Krasnojarsku był zbudowany w 1857 r. Później został zbudowany niewielki kamienny kościół. W 1905 r. od Jewdokii Kuzniecowej zakupiona została działka na budowę nowego kościoła, piętrowego domu mieszkalnego i zabudowań gospodarskich. Budowa nowego kościo-

³⁹ J. Słowacki, *Anhelli*, Wstęp i komentarze S. Makowski, Warszawa 1987, 40–42.

⁴⁰ Т.Г. Недзелюк, *На пути к гражданскому обществу. Католики на востоке Российской империи (рубеж XIX–XX вв.)*, Новосибирск 2011, 59.

⁴¹ Государственный Архив Красноярского Края (ГАКК). Ф. 595. Оп. 63. Д. 13. Л. 170.

ła zaczęła się w 1910 r. przy zaangażowaniu księcia Lwa Świętopełka-Mirskiego. Pieniądze na kościół zbierano od 1904 r. w całej guberni jeniisejskiej oraz w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego przez diasporę polską Krasnojarska i guberni. Parafianie zwracali się także z prośbą do władz gubernialnych o wyasygnowanie 10 tys. rubli na budowę kościoła, tłumacząc, że „z powodu nasilenia ruchu przesiedleńczego do guberni jeniisejskiej w związku z budową kolei syberyjskiej ogólna liczba osób wyznania rzymsko-katolickiego osiągnęła 20 000 osób i istniejący kościół jest zbyt ciasny”⁴². Poświęcenie kościoła pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego, zbudowanego z cegły w stylu neogotyckim przez architekta pochodzenia polskiego Włodzimierza Sokołowskiego, odbyło się na jesieni 1911 r.⁴³.

Kościół rzymskokatolickie na wsiach powstawały dzięki inicjatywom mieszkańców i nierzadko po kilkuletnich walkach z rosyjską biurokracją. Szczególnie potrzebowali kościoła polscy katolicy w gminie sałbinskiej okręgu minusińskiego, ponieważ ponad 400-kilometrowa odległość od Krasnojarska dawała możliwość odwiedzenia parafian przez księdza najwyżej dwa razy na rok. Już 5 czerwca 1899 r. (po dwóch latach od przyjazdu) osadnicy piszą pod adresem irkuckiego generał-gubernatora podanie: „...Nigdzie w pobliżu nie mamy kościoła, ani duchowieństwa naszego wyznania. Pozbawieni jesteśmy wykonywania obrzędów. Często umieramy bez pokuty i chowamy zmarłe niemowlęta bez tajemnicy chrztu. W związku z tym, zmuszeni jesteśmy prosić Waszą Wysoką Osobę przyjrzeć się naszej ciężkiej sytuacji i polecić ze swojej strony niezbędne rozporządzenie o budowę na terenie naszego Ałgasztyckiego rejonu kościoła rzymsko-katolickiego. Przy czym dodajemy, że bez wiary wiele z nas może popaść w grzechy wobec morale i religii. Chociaż jesteśmy ludźmi biednymi, jesteśmy gotowi oferować ostatnie swoje zasoby i wspomóc skarb, i później wypłacać rozchody na budowę, jeżeli to jest potrzebne”⁴⁴. Irkucki generał-gubernator poprosił o pomoc jeniisejskiego gubernatora, ten zaś zwrócił się z pismem do jeniisejskiej prawosławnej diecezji, do biskupa jeniisejskiego i krasnojarskiego Eutymiusza (Szczaśniewa). Biskup poprosił u „błogoszynnego” – dziekana minusińskiej parafii prawosławnej o dane dotyczące liczby katolików w gminie abakańskiej (powstała na miejscu gminy sałbinskiej)⁴⁵.

Mimo poważnych argumentów przesiedleńców i miejscowych władz, jeniisejski duchowny konsystorz, nie chcąc dopuścić do budowy kościoła rzymskokatolickiego, polecił gubernatorowi odmówić proszącym, ponieważ „kościół rzymsko-katolickie budują w państwie rosyjskim w miastach, gdzie ilość mieszkańców–katolików liczy się w tysiącach i gdzie jest wiele cerkwi. W guberni jeniisejskiej mało jest cerkwi prawosławnych. W związku z czym, konsystorz uważa budowę kościoła za przedwczesną”⁴⁶.

⁴² Редакционная статья, *Красноярскому храму 90 лет*, Католический посланец nr 6 (103), 2001, 5–6.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Иркутский Областной Государственный Архив (ИОГА). Ф. 25. Оп. 8. Д. 222.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

Bez względu na to, czy pozwalały władze na budowę kościołów czy kaplic katolickich, osadnicy polscy starali się zachować swoją odrębność etniczną i religijną, dotyczyło to również i pogrzebu.

Badacze, porównując pogrzeb prawosławny i katolicki na Syberii, zwracają uwagę na mniej emocjonalną treść obrzędu pogrzebowego u syberyjskich katolików. Na grobach stawiali katolickie czteroramienne krzyże lub krzyże z tzw. „domkami” w górnej części krzyża. Najczęściej były to krzyże drewniane, rzadziej z kamienia. Groby często były rodzinne, grób męża znajdował się obok grobu żony⁴⁷.

6. U PROGU WIELKICH ZMIAN. REWOLUCJE ROSYJSKIE 1917 R. I ZMIANA SYTUACJI DIASPORY POLSKIEJ NA SYBERII

Po rewolucji lutowej i abdykacji 3/16 marca 1917 r. ostatniego cesarza Rosji Mikołaja II, Rząd Tymczasowy Aleksandra Kiereńskiego 2/14 września tegoż roku wydał rozporządzenie, które prawnie zrównało Kościół rzymskokatolicki z Cerkwią prawosławną. Dawało to rozporządzenie całkowitą swobodę w działalności duszpasterskiej i organizacyjnej, wolność w kontaktach ze Stolicą Apostolską, w tym mianowanie biskupów bez zgody rządu⁴⁸.

Na Syberii i Uralu przed rozpoczęciem rewolucji październikowej 1917 r. przebywało od 300 do 500 tys. Polaków⁴⁹. Były to osoby od dawna zamieszkujące azjatycką część Rosji (potomkowie powstańców), chłopci polscy, robotnicy i urzędnicy przybyli na Syberię w celach zarobkowych, zesłańcy i katorżnicy (zarówno polityczni, jak również kryminaliści), żołnierze–Polacy, którzy brali udział w wojnie rosyjsko-japońskiej na mandżurskim froncie, a po klęsce armii osiedlali się we wschodnich regionach Syberii, Polacy przesiedleni w związku z wybuchem I wojny światowej, jeńcy polscy I wojny światowej z armii austriackiej i w znacznie mniejszym stopniu z niemieckiej. Pod koniec 1918 r. w Nowonikołajewsku na Syberii powstała polska formacja wojskowa – 5. Dywizja Strzelców Polskich. Składała się z czterech pułków piechoty, pułku ułanów, pułku artylerii i brygady inżynierskiej⁵⁰. W maju 1919 r. stan osobowy jednostek polskich łącznie ze stanem szkoły oficerskiej w Nowonikołajewsku i punktami zbórnymi rozmieszczonymi w miastach syberyjskich wynosił 11 282 osób⁵¹.

5. Dywizja Strzelców Polskich wchodziła w skład Armii Admirala Kołczaka, która walczyła z Armią Czerwoną o wolną Rosję. Podstawowym problemem dywizji była niejednoznaczność sytuacji, w której się aktualnie znajdowała.

⁴⁷ Е.Ф. Фурсова, *Традиционно-бытовые особенности культуры белорусов-переселенцев конца XIX-начала XX в. (по материалам этнографических экспедиций)*, w: *Белорусы в Сибири*, Новосибирск 2000, 120.

⁴⁸ K. Pożarski, *Rzymskokatolicki Cmentarz Wyborski w Sankt Petersburgu (1856–1950). Księga pamięci*, Sankt Petersburg–Warszawa 2003, 19.

⁴⁹ L. Bazyłow, *Syberia*, Warszawa 1975, 172.

⁵⁰ Государственный Архив Новосибирской Области (ГАНО). Ф. Р-5а. Оп. 1. Д. 276. Л. 1,3.

⁵¹ H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie*, Warszawa 1991, 548, 554, 560.

Admirał Kołczak próbował nakłonić dowództwo Wojsk Polskich we wschodniej Rosji do tego, by wysłało ono tę Dywizję na front przeciwko Armii Czerwonej. W tym czasie Armia Czerwona napierała z Zachodu, natomiast na Syberii aktywnie działały bolszewickie oddziały partyzanckie. Pod naciskiem dowódców wszystkich oddziałów wojsk sprzymierzonych generał Michał Janin, jako główny dowódca, wydał rozkaz o ogólnej ewakuacji na wschód, przeznaczając 5. Dywizji rolę straży tylnej, która miała posuwać się za czeskim korpusem⁵². Polacy stoczyli kilka walk pod stacją Tajga, Krasnojarskiem i ostatnim miejscem walki była stacja Klukwiennaja.

Na mogiły – taki tytuł nosi artykuł w gazecie „Żołnierz Polski we Wschodniej Rosji”, która ukazywała się w Nowonikołajewsku w 1919 r. Można w nim znaleźć dość rzadko spotykane świadectwo o tym, jak wyglądał pogrzeb w Wojsku Polskim na Syberii:

Zacięte boje ostatnich tygodni na frontach naszych pochłonęły liczne ofiary. Śmiercią rycerską padli na polu chwały, w okolicach Sławgorodu w walce z przeważającymi siłami bolszewików (i dalej podano 18 nazwisk – S.L.). Ciała ich złożono w bratniej mogile na cmentarzu nowonikołajewskim d. 13. bm. Kondukt pogrzebowy wyszedł z dworca towarowego, poprzedzany wieńcami od różnych oddziałów Wojsk naszych. Za trumnami strojeni w zieleń postępował Dowódca W.P. w otoczeniu sztabów, grona oficerów oraz reprezentantów sprzymierzonych armii, oraz tłumu ludności. Tony żałobne muzyk wojskowych towarzyszyły im do grobu. Z wiernymi oficerami na czele wmaszerował oddziałek przed oblicze Wszechmocnego. Bohaterów pożegnał nad grobem kapelan W.P. ks. Tartyłło, w rzewnych słowach podnosząc męstwo i umiłowanie cnót rycerskich. Trzykrotna honorowa salwa wstrząsnęła powietrzem, gdy trumny oddawano ziemi, a odegrane hymny narodowe zakończyły smutny obrzęd. Cześć pamięci bohaterów!⁵³.

10 stycznia 1919 r. pod stacją Klukwiennaja, po naradzie wojennej z najwyższymi oficerami dywizji, dowódca Walerian Czuma podjął decyzję o kapitulacji. Jej warunki były następujące: polska dywizja składa broń, oficerowie i żołnierze są uznawani za jeńców wojennych, polscy wojskowi mają zagwarantowaną nietykalność osobistą. Te oddziały 5. Dywizji Strzelców Polskich (około 10 tys. żołnierzy), które kapitulowały, znalazły się w trudnym położeniu. Po złożeniu broni na wolności zostały tylko rodziny. Władza radziecka nie uznała żadnych warunków kapitulacji – mienie odebrano, wszystkich oficerów zamknięto do obozu, wyższych oficerów, na czele z pułkownikiem Walerianem Czumą, zamknięto w więzieniu.

Szeregowych, którzy nie chcieli wstępować do Czerwonej Armii, zmuszono do prac w kopalniach węgla, budowy mostu na rzece Birusa i napraw toru kolejowego⁵⁴. Z nich była sformowana Jenisejska Brygada Pracy. W sumie liczbę polskich jeńców w obozie krasnojarskim szacuje się na 8 tys, osób⁵⁵.

Warunki życia w łagrze były ciężkie, nie starczało racji żywnościowych. Setki jeńców stały się ofiarami epidemii tyfusu. Ciężkie warunki bytowania oficerów

⁵² Tamże, 575.

⁵³ Artykuł redakcyjny, *Żołnierz polski we Wschodniej Rosji* nr 51 (12.10. 1919), 4.

⁵⁴ H. Bagiński, dz.cyt., 587.

⁵⁵ И.И. Костюшко, *К вопросу о польских военнопленных 1920 года*, *Славяноведение* nr 3, 2000, 45.

z 5. Dywizji Strzelców Polskich szczegółowo zostały opisane we wspomnieniach jednego z oficerów – Kazimierza Omiljanowicza⁵⁶.

W kwietniu 1920 r. 310 oficerów skierowano do obozu pracy w Tule, gdzie oficerowie pracowali przy wyrębie lasu i budowali drogi. Do września 1920 r. z powodu tyfusu zmarło 21 jeńców, 7 ciężko chorych wysłano do szpitali w Omsku i Krasnojarsku. We wrześniu 1920 r. oficerów przemieszczono z Krasnojarska do obozu w Omsku, w kwietniu 1921 r. zostało tam jeszcze 188 osób. Natomiast w Krasnojarsku w więzieniu zostało 21 oficerów. Nie wiadomo co stało się z 73 oficerami⁵⁷. W ciężkich warunkach w obozach wzięci do niewoli Polacy umierali, o czym świadczą inskrypcje na stojących do dziś nagrobkach cmentarza miejskiego w Krasnojarsku. Znajdujemy tu takie sentencje i napisy:

ŚP. Jan Duba. Kapitan Sztabu 5 Dywizji Strzelców Polskich. Zmarł w więzieniu 6 czerwca 1920 roku. Przeżywszy 26 lat. Prosi o westchnienie do Boga”; ŚP. Karol Skirgiełło Jacewicz. Pułkownik Wojsk Polskich. Ur. 16.I.1877. Um. 6.IV.1920 r.a⁵⁸.

Oficerowie, którzy trafili do więzienia w Krasnojarsku, byli podporządkowani gubernialnej komisji nadzwyczajnej do walki z kontrrewolucją i sabotażem. Od wiosny 1920 r. do kwietnia 1921 r. bolszewicy rozstrzelali 20 polskich oficerów i urzędników. Wielu zginęło w drugiej połowie sierpnia 1921 r.⁵⁹

Wiosną 1920 r. wybuchła wojna polsko-bolszewicka, która stała się pretekstem do nowych represji wobec Polaków na terenie Syberii. Zaczęły się aresztowania polskich żołnierzy, objęły one niemal wszystkie większe miasta – Omsk, Nowonikołajewsk, Krasnojarsk, Tomsk. Czekańscy stawiali polskim jeńcom następujące zarzuty: służba w legionie polskim i ograbianie cywilnych mieszkańców, udział w „organizacji kontrrewolucyjnej”, agitacja antysowiecka, przyznawanie się do „obywatelstwa polskiego” itd. Stosowano kary więzienia w obozie koncentracyjnym lub prace przymusowe od 6 miesięcy do 15 lat⁶⁰.

Większości jeńców udało się powrócić do ojczyzny dopiero po zawarciu między Polską a Rosją Radziecką układu repatriacyjnego z 24 lutego 1921 r., potwierdzonego przez traktat pokojowy w Rydze z 18 marca 1921 r.

Oficjalne zakończenie repatriacji nastąpiło 24 kwietnia 1924 r. W komunikacie „Rosty” z 21 maja 1924 r., omawiającym zakończenie działalności komisji repatriacyjnej, podano szereg liczb ilustrujących wyniki akcji. Do Polski wróciło w okresie od kwietnia 1921 do kwietnia 1924 r. 1100 tys. repatriantów. Odsetek Polaków wynosił 15–20% ogólnej liczby, około 65% stanowili Ukraińcy i Białorusini, głównie chłopci. Wedle źródeł polskich na terenie ZSSR pozostało 1500 tys. Polaków⁶¹.

⁵⁶ K. Omiljanowicz, *Syberia niejedno ma imię*, Suwałki 2008.

⁵⁷ H. Bagiński, dz.cyt., 587.

⁵⁸ H. Горбачева, *Некрополь*, w: *Поляки на Енисее*, Красноярск 2003, 159–160.

⁵⁹ В. Резмер, *Польские военнопленные в большевицком плену в Сибири в 1920–1922*, w: *Сибирско-польская история и современность: актуальные вопросы*, под. ред. Б. Шостакович, Иркутск 2001, 128.

⁶⁰ А. Тепляков, *Красный бандитизм*, Родина nr 4, 2000, 81.

⁶¹ *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z Państwem Radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów*, oprac. J. Kumaniecki, Warszawa 1991, 142.

7. REPRESJE WOBEC POLAKÓW W CZASACH RADZIECKICH. NISZCZENIE POLSKICH CMENTARZY

Po rewolucji październikowej wobec Polaków, którzy pozostali na Syberii, zaczęły się represje, które dotknęły przede wszystkim wierzących i samej instytucji – Kościoła rzymskokatolickiego. Represje te również dotknęły innych wyznań i znajdujących się przy nich cmentarzy. Zgodnie z dekretem O rozdzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła cała własność religijnych organizacji podlegała nacjonalizacji. Antyreligijna polityka sowieckiego państwa gwałtownie zaostrzyła się w 1929 r.⁶²

W 1926 r. na terenie ZSSR, według spisu ludności, pozostawało 782 300 Polaków (z nich 204 tys. na terenie Federacji Rosyjskiej)⁶³.

Po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego w 1935 r. z Polski na Syberię wyjechał major Mieczysław Lepecki, by zebrać z cmentarzy syberyjskich ziem na kopiec w Sowińcu, który miał upamiętniać sławne życie Marszałka. Za zgodą władz radzieckich M. Lepecki razem z pracownikiem ambasady polskiej w Moskwie Janem Łagodą odbyli podróż po polskich cmentarzach w Kujbyszewie (Samara), Bugurusłanie, Nowosybirsku (Nowonikołajewsk), Tajdze, Irkucku, Aleksandrowsku, Tunce, Mysowoj, Nierczyńsku i Akatuju⁶⁴.

W Bugurusłanie, w miejscowości, gdzie organizowała się polska dywizja syberyjska, Polacy byli pochowani na cmentarzu położonym przy cerkwi prawosławnej. Na cmentarzu znajdowało się wtedy kilka nagrobków z polskimi napisami. W Nowosybirsku (wcześniej – Nowonikołajewsk) M. Lepecki i J. Łagoda na miejskim cmentarzu znaleźli sporo nagrobków z napisami polskimi. „Cały cmentarz jest zrujnowany, poniszczony. Wiele grobów jest rozkopanych i prawdopodobnie obrabowanych”⁶⁵.

Również Polacy, żołnierze 5. Dywizji byli pochowani na cmentarzu prawosławnym w Tajdze. W Irkucku również została pobrana ziemia z katolickiej części cmentarza, z grobu powstańca 1863 r.

Cmentarz leży przy ulicy Pierwszej Sowieckiej, nazywającej się dawniej Pierwsza Jerozolimską. Został on przeznaczony na zagładę. Na jego miejscu ma powstać park miejski. Specjalna komisja wycechowała ładniejsze i okazalsze nagrobki, zamierzając je dokądś wywieźć, inne nagrobki mają ulec zniszczeniu, groby zaś mają być zrównane z ziemią⁶⁶.

Odwiedził Lepecki i cmentarz księży katolickich w Tunce: „Z ogrodzenia ostały się słupy, z mogił nie pozostało śladu na wzgórzu cmentarnym, zasypanym ruchomymi piaskami”⁶⁷.

W latach 30. i 40. XX w. w ZSRR przeprowadzono wiele masowych represji, których ofiarami byli Polacy. Do 1939 r. były to dwie akcje o charakterze masowych represji przeciwko Polakom i uchodźcom z Polski. W 1936 r., według danych rosyj-

⁶² K. Pożarski, dz.cyt., 45–56.

⁶³ W. Tęgoborski, *Polacy Związku Radzieckiego*, Moskwa 1929, 95–96.

⁶⁴ M. Lepecki, *Podróż na Powołże i Sybir (Sprawozdanie z wyprawy)*, Sybirak nr 4 (12), 1937, 6–9.

⁶⁵ Tamże, 7.

⁶⁶ Tamże, 8.

⁶⁷ M. Lepecki, *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 1987, 181.

skich, dokonano przesiedlenia do Kazachstanu i na Syberię pod nadzorem NKWD 36 tys. Polaków, zamieszkujących przygraniczne obwody Ukraińskiej Republiki Radzieckiej. Nastąpiły też masowe aresztowania emigrantów politycznych i obywateli radzieckich w ramach „polskiej operacji” podczas wzmożonego terroru w latach 1937–1938. Ofiarami tych operacji i wywózek stało się łącznie ponad 180 tys. Polaków, obywatele ZSSR oraz polskich uchodźców⁶⁸.

Nowe represje nastąpiły po podpisaniu paktu Ribbentrop–Mołotow i na paści Niemiec hitlerowskich na Polskę 1 września 1939 r. i 17 września 1939 r. po wkroczeniu wojsk radzieckich i włączeniu do ZSRR terytoriów tzw. zachodniej Ukrainy i Białorusi.

Przymusowe przesiedlenia obywateli polskich były najbardziej masową formą represji stosowanych przez władze sowieckie. W czasie okupacji sowieckiej wschodnich ziem polskich, która trwała od września 1939 do czerwca 1941 r. na Sybir wywieziono wówczas około 2 mln obywateli polskich⁶⁹. Na podstawie ustaleń polskich placówek w ZSRR z lat 1941–1942 ogólną liczbę deportowanych obywateli polskich określa się na około 1 mln 200 tys.⁷⁰. Nie ma zgodności, co do liczby wywiezionych w głąb ZSRR Polaków. Dotychczasowe ustalenia podawane przez historyków różnią się znacznie od wyników najnowszych badań prowadzonych w moskiewskich archiwach przez rosyjskiego historyka Aleksandra Gurjanowa⁷¹. Rosyjski badacz, zasłużony działacz Stowarzyszenia „Memoriał”, liczbę wywiezionych w czterech deportacjach szacuje w granicach 300–314 tys. Prace nad ustaleniem i weryfikacją dokładnych danych trwają do dziś⁷².

Zmarłych w wyniku chorób i wycieńczenia Polaków chowano na miejskich i wiejskich cmentarzach. Natomiast pracujących w obozach, przy wyrębie lasu najczęściej na prowizorycznych cmentarzach w lesie, niedaleko obozu. Po wojnie te miejsca pochówków w większości nie zachowały się. Najwięcej cmentarzy deportowanych Polaków zachowało się na północy Rosji europejskiej – na terenie obwodu archangielskiego i Republiki Komi⁷³.

Na południu Uralu w obwodzie orenburskim pozostało kilka cmentarzy oficerów i żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR formowanych w rejonie buzułuckim pod dowództwem gen. dyw. Władysława Andersa⁷⁴.

⁶⁸ *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, 4.

⁶⁹ M. Byrska, *Ucieczka z zesłania*, Paryż 1986; J. Kołbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1995; *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz Federalna Służba Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, Warszawa 2004.

⁷⁰ *W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali... Polska a Rosja 1939–42*, red. J. Gross, Londyn 1983, 8.

⁷¹ *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, red. S. Ciesielski i in., Wrocław 1994, 46.

⁷² S. Ciesielski, *Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940–1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań*, w: *Wschodnie losy Polaków*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997, 85–116.

⁷³ Zob. Т. Мельник, *О польских захоронениях в Архангельской области*, *Rodacy-Sooтечественники* nr 1 (50), 2010, 28–29.

⁷⁴ *Дорога на восток. Документальная хроника из жизни депортированных поляков в Оренбургской области (1937–1955 гг.)*, Оренбург–Москва 2006.

Dwa największe cmentarze polskie w Tomsku i Irkucku już przed wybuchem II wojny światowej przestały istnieć.

W 1936 r. na cmentarzu w Tomsku została rozebrana kaplica, w 1938 r. został rozgrabiony i zamknięty tomski kościół rzymskokatolicki. W 1939 r. „w związku z zamknięciem kościoła i przestaniem działania gminy katolickiej” został również zamknięty tomski cmentarz katolicki. Podobny los spotkał sąsiadujące cmentarze – żydowski, cmentarz staroobrzędowców oraz stare cmentarze prawosławne. W 1951 r. cmentarze katolicki i żydowski, zgodnie z postanowieniem tomskiej rady miejskiej, zostały zlikwidowane. Na ich miejscu powstał zakład „Sibkabel”. Wszystkie nagrobki zostały przeniesione do głębokiego wąwozu.

Podobny los spotkał Katolicki Jerozolimski Cmentarz w Irkucku. Na jego miejscu wybudowano wesołe miasteczko. Zbudowano domy mieszkalne na miejscu cmentarzy w Omsku i Bijsku. W 1955 r. zamknięto, a w 1974 r. ostatecznie zlikwidowano cmentarz katolicki (polsko-niemiecki) w Jekaterynburgu (wtedy – Swierdłowski).

W czasach radzieckich nie dbano o cmentarze, o pamięć. Zainteresowanie tym tematem odrodziło się już w pierwszych latach pieriestrojki w ZSSR. W 1999 r. z inicjatywy polonijnego stowarzyszenia „Orzeł Biały” na miejscu nieistniejącego cmentarza katolickiego w Tomsku został wzniesiony pamiątkowy obelisk. Ksiądz Andrzej Duklewski poświęcił ten symboliczny nagrobek, na którym umieszczony został napis: „Тым co оdeszлі, але позсталі в памяці. Потомковіе. Католическое кладбище Томска. Основано в начале XIX века. Закрыто в 1939 г. Разрушено в 1951 г.”⁷⁵.

8. CMENTARZE POLSKIE NA SYBERII. SYTUACJA OBECNA

Obecnie na terenie Syberii i Uralu zachowały się cmentarze polskie z przełomu XIX i XX w. we wsiach syberyjskich w Wierszynie (obwód irkucki), Wilence, Kanoku i Aleksandrówce (kraj krasnojarski), Despotzinowce (obwód omski), Znamienie (Republika Chakasja).

Szczególnie warto podkreślić, dobrze zachowany cmentarz we wsi Despotzinowka w obwodzie omskim. Nekropolia w tej wsi jest typowym polskim cmentarzem. Najciekawsze jest to, że cmentarz nadal zachowuje typowo polski wygląd, we wsi, w której większość mieszkańców nie posługuje się już językiem polskim i polskie zwyczaje religijne i ludowe zostały prawie zapomniane. Pozostały również polskie cmentarze przy nieistniejących obecnie wsiach, jak np. cmentarze wsi Mińsk-Dworiańskoje, Hryniewiczze, Botwino (obwód omski), Położowo (obwód tomski) i Polski Wysielok w Kraju Krasnojarskim oraz na Uralu: w Republice Baszkorostan – wieś Oktiabrski (na miejscu nieistniejącej wsi Woldziki), wieś Oszmianka (wieś istnieje, ale już nie jest wsią polską), w obwodzie orenburskim – cmentarz nieistniejącej wsi Braiłowka rejonu akbułakskiego przy granicy z Kazachstanem.

⁷⁵ *Католический некрополь города Томска...*, dz.cyt., 33–38.

We wsi Białystok, obwodu tomskiego, jest cmentarz, pochowani są na nim Polacy, ale wygląd typowo katolickiej nekropolii cmentarz utracił podczas II wojny światowej. Jak mówi Wasyl Chaniewicz, krzyże drewniane władze wsi wywoziły z cmentarza i wykorzystywano je jako drewno na opał, kamienne pomniki też rozebrano.

W miastach zachowały się katolickie (polskie) części na cmentarzach prawosławnych. Największe „polskie części” znajdują się na cmentarzach w Permie (Cmentarz Jegoszychiński) i w Krasnojarsku (Cmentarz Troicki). Najstarsza część polskiego cmentarza znajduje się w Tobolsku (obwód tiumeński). Polskie groby z przełomu XIX i XX w. są na cmentarzach Minusińska, Bijska, Nowosybirska, Tiumentia, Kurgana, Iszymia, Talic, Krasnoufimska i Ufy.

W większości są to groby wymagające konserwacji, nierzadko (jak np. w Tobolsku) są to pozostałości po niegdyś pięknych nagrobkach.

Oprócz miejskich i wiejskich grobów z XIX i z początku XX w. należy wyróżnić pojedyncze groby z okresu II wojny światowej zlokalizowane nie tylko w obrębie osad miejskich i wiejskich, lecz na terenach odludnych – leśnych i stepowych. Głównie są to groby deportowanych w latach 1940–1941 obywateli polskich ze wschodnich województw Polski. Na południowym Uralu i na Powołżu znajdują się cmentarze wojenne żołnierzy i oficerów Armii gen. Władysława Andersa.

Tam, gdzie nie udało się określić dokładnego miejsca pochówku, ustawione zostały pomniki – tzw. „groby symboliczne”, jak np. jedyny w Rosji „Pomnik polskim matkom i dzieciom, pochowanym w tej ziemi”, otwarty w 2007 r. na starym cmentarzu miejskim w Minusińsku Kraju Krasnojarskiego.

W wyniku aktywnej działalności poszczególnych organizacji polonijnych udaje się po latach odnaleźć zapomniane groby polskie z okresu II wojny światowej, jak np. dwie mogiły deportowanych Polek na wiejskim cmentarzu w Małej Minusie Kraju Krasnojarskiego.

Polonia na Uralu i Syberii, a obecnie na tym terenie działa 20 polonijnych stowarzyszeń kulturalno-narodowościowych, stara się zachować pamięć o Polakach pochowanych na tej ziemi.

Przed Wielkanocą członkowie „Polonii Minusińska” organizują akcję „Pamięć o przodkach”, która polega na porządkowaniu nagrobków i mogił polskich. W dniu Wszystkich Świętych zapalają na tych grobach znicze⁷⁶.

Również w Tunce, z aktywnym udziałem przedstawicieli wspólnoty parafialnej Irkucka, katolickiego duchowieństwa oraz rosyjskiego środowiska Tunki, głównie młodzieży z miejscowej szkoły, odnowiono cmentarzyk księży zesłańców z 1863 r. Wydzielono go z rozległego cmentarza prawosławnego⁷⁷.

W 2017 r. do polskiej wsi Wierszyna w obwodzie irkuckim dotarła akcja TV Wschód w ramach programu TV POLONIA „Mogiłę pradziada ocal od zapomnienia” (red. Grażyna Orłowska-Sondej). Dotychczas 1200 uczestników zaangażowało się w odnowienie 130 miejsc pamięci na Ukrainie. Do ratowania zgłoszono dodatkowo 290 cmentarzy, natomiast w 2017 r. podczas wakacji letnich

⁷⁶ *Wielkanocna akcja pamięci*, *Rodacy–Соотечественники* nr 1 (65), 2015, 13.

⁷⁷ E. Niebelski, „*Lepsza nam kula niżli takie życie!*” *Polskie powstanie nad Bajkałem w 1866 roku*, Lublin 2016, 142–143.

akcja ta zrealizowana została po raz pierwszy na Syberii. Jak podkreśliła organizatorka akcji, było to niezwykle wydarzenie dla mieszkańców polskiej wsi Wierszy na koło Irkucka, którzy poprosili swoich młodych Rodaków z trochę zapomnianej już ojczyzny, o uporządkowanie starej, wiejskiej nekropolii. Dla młodzieży z Polski była to wyjątkowa lekcja historii. Wiceminister MSZ, J. Dziedziczak, podziękował uczestnikom za działalność i zaangażowanie, które jest znakomitym przykładem patriotyzmu XXI w. Młodzi ludzie pod opieką nauczycieli poświęcają wolny czas w imię sprawy wyższej, porządkując i ratując od zapomnienia polskie nekropolie na Wschodzie. Wolontariat dzieci i młodzieży z Dolnego Śląska ma także wymiar współczesny, pozwala bowiem akcentować i umacniać polskie ślady na Wschodzie⁷⁸.

Zachowanie pamięci poprzez dbanie o groby zmarłych Polaków jest niezbędnym warunkiem przekazania polskich wartości patriotycznych polonijnej młodzieży syberyjskiej.

BIBLIOGRAFIA

W języku polskim

- Ahasfer X. [Żyskar Fryderyk Józafat], *Tunka, Opowiadanie o wsi Tunka, gdzie było na wygnaniu przeszło 150 księży, oparte na wspomnieniach naocznych świadków i odnośnych dokumentach*, Poznań 1914.
- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie*, Warszawa: Wojskowy Instytut Wydawniczy 1991.
- Bazyłow L., *Syberia*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1975.
- Byrska M., *Ucieczka z zesłania*, Paryż: Editions Spotkania 1986.
- Chaniewicz W., *Dzieje katolickiej wspólnoty w Tomsku – od XVII do początku XX w.*, w: *Kościół Katolicki na Syberii. Historia – Współczesność – Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław: Wydawnictwo Silesia 2002, 205–269.
- Ciesielski S., *Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940–1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań*, w: *Wschodnie losy Polaków*, red. S. Ciesielski, Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego – Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii 1997, 85–116.
- Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz Federalna Służba Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, Warszawa 2004.
- Dzwonkowski SAC R., *Kościół Katolicki w ZSSR. 1917–1939. Zarys historii*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1997.
- Ehrenberg G., *Stella Maris*, w: *Wiersze*, zebrał i oprac. A. Zejman, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1969, 80.
- Giller A., *Groby polskie w Irkucku*, Kraków: W. Kirchmayer 1864.
- Giller A., *Opisanie Zabajkalskiej Krainy w Syberii*, t. 1–3, Lipsk: F.A. Brockhaus 1867.
- Janik M., *Dzieje Polaków na Syberii. Z 23 ilustracjami*, Kraków (1928 reprint: Wrocław 1991).

⁷⁸ Warszawa: *Wolontariusze akcji MOGIŁĘ PRADZIADA OCAL OD ZAPOMNIENIA w MSZ*, http://www.ms.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonija/wydarzenia/wiadomosci_kraj/warszawa_wolontariusze_akcji_mogile_pradziada_ocal_od_zapomnienia_w_msz;jsessionid=9DB6E-55E94222D277C754AC37592BB20.cmsap6p (dostęp: 16.12. 2017).

- Kaczyńska E., *Polacy w społecznościach syberyjskich (1815–1914). Zagadnienia demograficzno-socjologiczne*, w: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław: Wydawnictwo „Silesia” Dolnośląskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego 1998, 253–264.
- Kolbuszowski J., *Cmentarze*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie 1996.
- Kołbuszewski J., *Kresy*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie 1995.
- Kuczyński A., *Syberia. Czteryście lat polskiej diaspory*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1993.
- Lepecki M., *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa: PWN 1987.
- Lepecki M., *Podróż na Powołże i Sybir (Sprawozdanie z wyprawy)*, Sybirak nr 4 (12), 1937, 6–9.
- Librowicz Z., *Polacy w Syberii*, Kraków: G. Gebethner i Spółka 1884.
- Łukawski Z., *Historia Syberii*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1981.
- Majdowski A., *Kościół katolicki w Cesarstwie rosyjskim. Syberia. Daleki Wschód. Azja Środkowa*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton 2001.
- Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, red. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego – Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii 1994.
- Mulina S., *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR 2017.
- Niebelski E., *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 2011.
- Niebelski E., *„Lepsza nam kula niżli takie życie!” Polskie powstanie nad Bajkałem w 1866 roku*, Lublin: Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie 2016.
- Omiłjanowicz K., *Syberia niejedno ma imię*, Suwałki: Wydawnictwo „Hańcza” 2008.
- Pożarski K., *Rzymskokatolicki Cmentarz Wąborski w Sankt Petersburgu (1856–1950). Księga pamięci*, Sankt Petersburg–Warszawa 2003.
- Polacy z Wilna i ze Żmudzi na zesłaniu. Pamiętniki Józefa Bogusławskiego i księdza Mateusza Wejta*, opracował M. Nowak, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego 2016.
- Słowacki J., *Anhelli*, wstęp i komentarze S. Makowski, Warszawa: Czytelnik 1987.
- Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z Państwem Radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów*, opracował J. Kumaniecki, Warszawa: PWN 1991.
- Tęgoborski W., *Polacy Związku Radzieckiego*, Moskwa 1929.
- Pilch A., *Wstęp*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa: PWN 1984, 5–16.
- Okolo-Kułak ks. dr Ant., *Szkie misyjno-wschodnie*, Warszawa 1929.
- Wystąpienie polskich katorżników na trakcie okołobajkalskim*, oprac. A. Brus i W. Śliwowska, Warszawa: Wydawnictwo DIG 2007.
- Wielkanocna akcja pamięci*, *Rodacy-Соотечественники* nr 1 (65), 2015, 13.
- W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali... Polska a Rosja 1939–42*, red. J. Gross, Londyn: Aneks 1983.
- Warszawa: *Wolontariusze akcji Mogiłę pradiada ocal od zapomnienia w MSZ*, http://www.ms.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/wydarzenia/wiadomosci_kraj/warszawa_wolontariusze_akcji_mogile_pradiada_ocal_od_zapomnienia_w_msz;jsessionid=9DB6E55E94222D-277C754AC37592BB20.cmsap6p (dostęp: 16.12. 2017).

W języku rosyjskim

- Белоголов И., *Акты и док-ты, относящиеся к устройству и управлению Римской католич. Церковью в России*, Петроград 1915.
- Быконя Г., *Город у Красного Яра*, w: *Сборник документов по истории Красноярска XVII–XVIII вв.*, Красноярск 1981, 10–25.

- Горбачева Н., *Некрополь*, в: *Поляки на Енисее*, Красноярск: Дом Польский 2003, 156–176.
- Дорога на восток. Документальная хроника из жизни депортированных поляков в Оренбургской области (1937–1955 гг.)*, Оренбург–Москва: Издательство «МИК» 2006.
- Заштовт Л., *Депортации и переселения польского населения из западных губерний вглубь Российской империи после январского восстания 1863–1864 гг.*, в: *Польская ссылка в России XIX–XX веков: региональные центры: Материалы междунар. рос.-пол. науч. конф.* Редкол.: Р.М. Валеев, И.И. Шарифжанов, Казань 1998, 165–170.
- Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей Переписи Населения, произведенной 28.I.1897 г.*, т. 2, С-Петербург 1904.
- Католический некрополь города Томска (1841–1919 гг.)*, Томск: Государственный архив Томской области, ТПНЦ «Белый Орёл» 2001.
- Кодан С.В., *Сибирская ссылка декабристов*, Иркутск: Издательство Иркутского государственного университета 1983.
- Костюшко И.И., *К вопросу о польских военнопленных 1920 года*, Славяноведение 3 (2000), 31–45.
- Мельник Т., *О польских захоронениях в Архангельской области*, Rodacy-Соотечественники nr 1 (50), 2010, 28–29.
- Недзелюк Т.Г., *Римско-католическая церковь в полиэтническом пространстве Западной Сибири 1881–1918 гг.*, Новосибирск: Издательство «Прометей» 2009.
- Недзелюк Т.Г., *На пути к гражданскому обществу. Католики на востоке Российской империи (рубеж XIX–XX вв.)*, Новосибирск: Сибирская академия гос. службы 2011.
- Резмер В., *Польские военнопленные в большевицком плену в Сибири в 1920–1922*, в: *Сибирско-польская история и современность: актуальные вопросы*, под. ред. Б. Шостакович, Иркутск: ПКА «Огниво» 2001, 127–129.
- Семенов Е., *Католическая церковь Забайкалья (1839–1930 гг.)*. *Очерк истории*, Улан-Удэ: Издательско-полиграфический комплекс ФГОУ ВПО ВСГАКИ 2009.
- Семенов Е., *Музеификация недвижимых объектов историко-культурного наследия поляков в Бурятии: Опыт МОО «Национально-культурная Автономия поляков в Улан-Удэ «Надзея»*, в: *Поляки в Бурятии*, ред. Е.В. Семенов, Улан-Удэ: Национально-культурная автономия поляков г. Улан-Удэ «Надзея» 2012, 24–27.
- Тепляков А., *Красный бандитизм*, Родина nr 4, 2000, 72–81.
- Фурсова Е.Ф., *Традиционно-бытовые особенности культуры белорусов-переселенцев конца XIX – начала XX в. (по материалам этнографических экспедиций)*, в: *Белорусы в Сибири*, Новосибирск: Издательство Института истории СО РАН 2000, 101–120.
- Ханевич В.А., *Из истории католических кладбищ Томска*, Сибирская католическая газета nr 11, 2000, 15–17.
- Шинкевич С., *Католические костелы в Сибири*, Енисей nr 4, 1999, 7–15.
- Шостакович Б.С., *Феномен польско-сибирской истории (XVII в.–1917 г.)*. *Основные аспекты современных научных трактовок, результатов и задач дальнейшей разработки темы*, Москва: Издательство «МИК» 2015.
- Шостакович Б.С., Дулов А.В., *О месте казни польских повстанцев 1866 г. в Иркутске*, в: *Сибирско-польская история и современность: актуальные вопросы: с б. материалов Междунар. науч. конф. Иркутск, 11–15 сент. 2000 г.*, Иркутск: ПКА «Огниво» 2001, 87–90.

Materiały archiwalne w języku rosyjskim

- Государственный Архив Красноярского Края (ГАКК). Ф. 595. Оп. 63. Д. 13. Л. 170.
- Государственный Архив Новосибирской Области (ГАНО). Ф. Р-5а. Оп. 1. Д. 276. Л. 1,3.
- Иркутский Областной Государственный Архив (ИОГА). Ф. 25. Оп. 8. Д. 222.

POLISH CEMETERIES IN SIBERIA IN THE 19TH–20TH CENTURIES

Summary

The scientific purpose of the article “Polish cemeteries in Siberia in the 19th–20th centuries” is to present the history of Polish necropolises in this region.

The main reason of the emergence of such necropolises is moving of Poles to the Asian part of the Russian Empire. The first separate cemeteries were founded at the initiative of the Catholic Church which was active in large centers of Siberia such as Irkutsk, Yekaterinburg and Tomsk at the beginning of the 19th century. At those Catholic cemeteries were buried the representatives of German, Lithuanian and other European nationalities, but the number of Polish burials averaged about 90%. The towns which had no separate Catholic cemeteries allocated special parts of common cemeteries to bury Catholics.

The first research on this topic was done by Agaton Giller. It was entitled “Polish tombs in Irkutsk” and published in Cracow in 1864. Periodically this topic was mentioned in different articles published in magazines of interwar Poland.

In the Russian Empire representatives of other nationalities and denominations were allowed to make burials in separate cemeteries. But during the Soviet period such cemeteries were systematically destroyed, especially the ones which were situated in city boundary. The exceptions were the burials considered to be worthy by the Soviet authorities, for example the tombs of revolutionists and Decembrists. Such burials were transferred to city squares and walkways. With destruction of Catholic necropolises there was simultaneous closure of Catholic churches and other cultural institutions. For example the Catholic necropolises of Tomsk and Irkutsk were destroyed irretrievably. Nowadays Polish burial sectors are saved in cemeteries of Perm, Tobolsk and Krasnoyarsk. Individual tombs are also situated in cemeteries of Ufa, Minusinsk and Novosibirsk.

The burials made during the Second World War are to be classified as a separate group. Basically, these are the tombs of deported citizens from the eastern regions of Poland. In the southern Urals and the Volga region there are military cemeteries of soldiers and officers of General Vladislav Anders’ Army.

Polish rural cemeteries also form a separate group. A well-preserved cemetery of the Despotzinovka village in the Omsk region is especially noteworthy because it represents a typical Polish cemetery.

Nowadays representatives of the Polish Diaspora and Funds united in the Congress of Poles in Russia, take care of the majority of those necropolises.

Key words: Poland, Russia, Russian Empire, Siberia, Polish diaspora, Catholic Church, Polish cemetery

Nota o Autorze

Sergiusz LEONCZYK – doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik naukowy Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Jest autorem 4 książek i ponad 100 artykułów naukowych w językach polskim i rosyjskim. W 2017 r. wydał monografię *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017, ss. 328. Wieloletni prezes Kulturalno-Narodowej Organizacji Społecznej „Polonia” Republiki Chakasji, redaktor ogólnorosyjskiego kwartalnika polonijnego „Rodacy” (www.rodacynasyberii.pl).

Kontakt e-mail: sergiuszleoczyk@wp.pl